

פעולות הביקורת

ביד יצחק בן-צבי נבדקו ההכנסות וההוצאות של המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה ושל מכון בן-צבי, ונבדק הטיפול המינהלי שלהם במחקרים, במיוחד ב-15 המחקרים העיקריים שנעשו בשנים 1984 - 1988.

נבדקו ההשתלמויות והקורסים שמארגנים מחלקת ההדרכה של היד ומכון בן-צבי לקהל הרחב ולמורים שברצונם לזכות בגמול השתלמות.

מכוני מחקר

ריכוז ממצאים

שני מכוני מחקר פועלים ביד יצחק בן-צבי: המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה ומכון בן-צבי. המכון הראשון עוסק בחקר תולדות היישוב והמכון השני בחקר תולדות ישראל בארצות המזרח. ליד יצחק בן-צבי (להלן - היד) יש מועצה וועד מנהל האחראים לניהול ענייניה.

היד לא קבעה נהלים בענייני מחקר ובכלל זה נהלים לאישור המחקרים, לפיקוח המדעי עליהם ולמעקב אחר ביצועם. מחקרים מקיפים של המכונים בוצעו, או שהוחל בביצועם, בלא שהוכנה תכנית מפורטת שתקבע, בין היתר, את שלבי המחקר ולוח זמנים לביצועו.

הוועדות המדעיות של המכונים (מועצה מדעית במכון לחקר א"י וועדה אקדמית במכון בן-צבי) נהגו לאשר את המחקרים. אולם לא אושרו שני מחקרים, מבין שמונת המחקרים העיקריים שעשה המכון לחקר א"י בשנים 1984 - 1988.

הועלו ליקויים מינהליים בביצוע עבודות המחקר. כך למשל, מחקרים חשובים, שהוחל בביצועם לפני שנים רבות, הופסקו לפני השלמתם או שלא נסתיימו עד למועד הביקורת, והוועדות המדעיות לא עקבו אחרי התקדמותם:

1. בשנת 1980 החל מכון בן-צבי במחקר, שמטרתו רישום מלא של השירה והפיוט של יהודי המזרח, אך כעבור שנה וחצי הופסק המחקר בגלל קיצוצים בתקציב. בשנת 1983 חודש המחקר, אך התנהל בעצלתיים ובלי תכנית עבודה, שתאושר בידי הוועדה האקדמית של המכון. בשנת 1989 שוב הופסק המחקר בלא שהשיג את מטרתו, אף שנותר תקציב לא מנוצל.

2. משנת 1980 השקיע מכון בן-צבי כספים בהוצאת ביבליוגרפיה על יהדות גרוזיה, אולם זו לא הוצאה לאור. עבודת המחקר על הביבליוגרפיה נעשתה בידי עובד, שהועסק במכון ב-3/4 משרה על פי חוזה אישי. משרד מבקר המדינה העיר ליד על העדר פיקוח על עבודת המחקר, שגרם להזנחה ולהוצאות שלא הביאו תועלת למכון. לאחר בירור - שנעשה באמצע שנת

1990 בעקבות הביקורת - הופסקה העבודה על הביבליוגרפיה ולא חודש החוזה עם העובד שהועסק בה.

3. בשנת 1980 הטיל מכון בן-צבי על אחד מחוקריו לעשות מחקר על יהודי קרים. עד שנת 1983 פרסם החוקר כמה מאמרים בנושא, אך מאז הוא לא הביא דבר לדפוס, והגופים המוסמכים לא עקבו אחר המשך עבודתו במחקר. מדי שנה בשנה נחתם עמו הסכם, שבו נקבע שכרו ובו התחייב להמציא בסוף תקופת ההסכם את כתב היד של המחקר, אך הוא לא עשה כן, גם לאחר שסיים את עבודתו ביד בספטמבר 1988. באפריל 1990 הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, שהחוקר כבר העביר למכון את כתב היד, אך הביקורת העלתה, שהחומר שהמציא אינו אלא כרטיסיות, תיקים וחומר גולמי אחר. יוצא אפוא, שההשקעות במחקר מאז 1983 לא הניבו פרסומים מחקריים.

פעולות המחקר של היד מבוזזות בשני מכוני ואלה הם: המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה, העוסק בחקר תולדות היישוב (להלן - המכון לחקר א"י); ומכון בן-צבי, העוסק בחקר תולדות ישראל בארצות המזרח. המכון לחקר א"י הוא יחידה מיחידות היד; ואלה יתר היחידות: המחלקה לחינוך ולהדרכה, מרכז רחל ינאית בן-צבי ללימודי ירושלים, יחידת ההוצאה לאור, ספרייה וארכיון. מכון בן-צבי הוא תאגיד נפרד, המשותף ליד ולאוניברסיטה העברית בירושלים, וכל פעילותו מתבצעת במסגרת היד; היד אחראית לתקציבו ולמימון פעולותיו, ועובדיו הם עובדי היד. ליד יש מועצה וועד מנהל האחראים לניהול ענייניה, ובכלל זה ענייני המכון לחקר א"י. למכון בן-צבי ועד מנהל משלו המוסמך לאשר את פעולותיו ואת תקציבו¹. בתקן העובדים בשני המכוני 10.5 משרות, מהן 5.8 במכון לחקר א"י ו-4.7 במכון בן-צבי.

משרד מבקר המדינה בדק בשנים 1988 - 1989, לסירוגין, את פעולות שני המכוני והטיפול במחקרים שלהם. כמה מממצאי הביקורת עורכנו בשנת 1990.

1. המכון לחקר א"י עוסק, נוסף על מחקרים, בעריכת כנסים מדעיים וימי עיון ובמתן מענקים ומלגות מחקר לסטודנטים בנושאי חקר א"י. פעולות אלה נעשות באמצעות מרכזים משותפים למכון ולחמש אוניברסיטאות - האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטאות תל אביב, חיפה, בר-אילן וכן גוריון בנגב (להלן - המרכזים המשותפים). המכון גם מוציא לאור כתב עת "קתדרה" וספרים בנושאי חקר א"י; בשנת התשמ"ט הוא הוציא ארבע חוברות של "קתדרה" ותשעה ספרים. הוא גם עוסק בהפקת סדרת קלטות על תולדות א"י ובהכנת תכניות לימודים, שהזמינו משרד החינוך והתרבות ועיריית תל אביב בעבור בתי ספר.

2. מכון בן-צבי עוסק אף הוא, נוסף על מחקרים, בעריכת כנסים מדעיים וימי עיון; הוא מארגן השתלמויות למורים ולציבור הרחב ומוציא לאור שני כתבי עת: "פעמים" - פרקי עיון במורשת יהדות המזרח ו"ספונות" - מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח וכן ספרים בנושאי יהדות המזרח. בשנת התשמ"ט הוא הוציא לאור ארבע חוברות "פעמים", חוברת אחת של "ספונות" וחמישה ספרים.

בשנת התשמ"ה קיבל מכון בן-צבי את פרס ישראל "על תרומתו הרבגונית לחקר מורשת יהודי המזרח". כתב העת "פעמים" זכה בשנים 1982 ו-1984 בשני פרסים, שניתנו לו על המאמרים הרבים והמגוונים ועל הטיפול המתמיד בחקר יהדות צפון אפריקה.

הכנסות והוצאות

להלן ההכנסות וההוצאות בפועל של המכון לחקר א"י ומכון בן-צבי, לפי הדוחות הכספיים של היד לשנים 1987 - 1989 (באלפי ש"ח):

¹ בעניין זה ראה דוח שנתי 39, עמ' 685 - 686.

המכון לחקר א"י ויישובה			מכון בן-צבי		
שנה	הכנסות	הוצאות	גרעון	הכנסות	הוצאות
1987	308	492	184	329	427
1988	339	608	269	320	496
1989	411	715	304	369	547
				178	176

הכנסות

1. רוב הכנסות המכון לחקר א"י מקורן מהשתתפות גורמי חוץ במחקרי המכון, שהסתכמה בשנת 1989 ב-302,000 ש"ח. מדובר בשנים האחרונות בעיקר בגופים האלה: מינהל מקרקעי ישראל, האפוטרופוס הכללי, הקרן למחקר בסיסי של האקדמיה למדעים (להלן - הקרן למחקר בסיסי), מינהל המחקר החקלאי במשרד החקלאות, הסוכנות היהודית לארץ ישראל וכן תורמים פרטיים. בין יתר ההכנסות נתקבלו 76,000 ש"ח מהאגף לתכניות לימודים של משרד החינוך והתרבות, שהזמין תכניות בעבור בתי ספר ו-33,000 ש"ח מהאוניברסיטאות, שהשתתפו במימון פעולות המרכזים המשותפים.

2. חלק ניכר מההכנסות של מכון בן-צבי מקורן בהשתתפות המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח של משרד החינוך והתרבות (להלן - מרכז מורשת), שהסתכמה בשנת 1989 ב-158,000 ש"ח; יתר ההכנסות נתקבלו מהקצבות ומתרומות של גורמים שונים - 84,000 ש"ח, ממכירת ספרים וכתבי עת של המכון - 76,000 ש"ח, וכן מהכנסות מפעולות הדרכה ומהכנסות שונות - 51,000 ש"ח.

הוצאות

ההוצאות של המכונים הן בעיקרן על פעולות מחקר ועל שכר ומשכורת. הוצאות שכר ומשכורת, שרשמה היד בדוחותיה הכספיים, אינן כוללות את כל השכר של עובדי המכונים, אלא רק את השכר של צוות העובדים הקבועים, העוסקים בעבודות מינהל וחלקם גם בעבודות מחקר. כך למשל, שכרם של העובדים הזמניים המועסקים מתקציבי מחקר ושכרם של עורכי תכניות לימודים לא נכללו בהוצאות שכר ומשכורת, אלא בסעיפים של "פעולות מחקר" ו"תכניות לימודים", בלא הפרדה.

1. בשנת 1989 הסתכמו ההוצאות על פעולות מחקר של המכון לחקר א"י, על פי הדוחות הכספיים של היד, ב-272,000 ש"ח וההוצאות על שכר ומשכורת - ב-104,000 ש"ח. ההוצאות בשני הסעיפים היו כ-53% מהוצאות המכון באותה שנה. כן הוצאו 134,000 ש"ח על מימון פעולות המרכזים המשותפים, 72,000 ש"ח על הכנת תכניות לימודים ו-133,000 ש"ח על השתתפות בהוצאות המינהל הכלליות של היד.

(א) היד חתמה בשנים 1978 - 1982 על הסכמים עם האוניברסיטאות להפעלת המרכזים המשותפים. מטרת המרכזים, על פי ההסכמים, היא העמקה והרחבה של חקר א"י ויישובה באמצעות ניהול מחקרים ופרסומם, ייזום ימי עיון ועריכתם, ארגון כנסים מדעיים וועידות בין לאומיות. למעשה עסקו המרכזים בעיקר בעריכת כנסים וימי עיון וגם העניקו מלגות מחקר לסטודנטים בנושאי חקר א"י; ואילו בניהול מחקרים ופרסומם עסק המכון עצמו. לפני שנים מספר פג תוקפם של ההסכמים, והיד לא עשתה דבר לחידושם. בעקבות הביקורת היא באה בדברים עם האוניברסיטאות, והודיעה למשרד מבקר המדינה, כי ההסכמים עומדים לפני חידושם; בנובמבר 1990 כבר חודשו שני ההסכמים.

(ב) מקצת הפעולות של המרכז המשותף עם אוניברסיטת חיפה בוצעו בשנת התשמ"ח באוניברסיטה - אולם רק בעקבות הביקורת נרשמה ההוצאה עליהן בספרי היד בתחילת שנת התש"ן. משרד מבקר המדינה העיר ליד, שהיה עליה להקפיד על קבלת דיווח על הפעולות של המרכז האמור, שיאפשר רישום ההוצאה עליהן בספריה סמוך ככל האפשר לביצוען.

2. ההוצאות של מכון בן-צבי על פעולות מחקר בשנת 1989 הסתכמו ב-83,000 ש"ח וההוצאות על שכר ומשכורת - ב-154,000 ש"ח; ההוצאות בשני הסעיפים היו כ-43% מהוצאות המכון באותה שנה. יתר ההוצאות היו על מימון ההוצאה לאור של ספריו וכתבי העת שלו (170,000 ש"ח), על השתתפות בהוצאות המינהל הכלליות של היד (87,000 ש"ח), ועל פעולות הדרכה ושונות (53,000 ש"ח). גם למכון לחקר א"י יש הוצאות על פרסום ספריו וכתבי העת שלו, אך הן לא נרשמו בין הוצאותיו, אלא נרשמו כהוצאות היחידה להוצאה לאור של היד, שהסתכמו בשנת 1989 ב-1.1 מיליון ש"ח.

גרעון

הגרעון של המכונים ממומן בעיקרו מהקצבה כוללנית, שהיד מקבלת ממשרד החינוך והתרבות. על פי נתוני היד, בשנת 1987 הייתה הקצבה בסך של כ-800,000 ש"ח, דבר שהביא באותה שנה לאיזון כמעט מלא בין הוצאות היד, שהסתכמו ב-3.1 מיליון ש"ח, לבין הכנסותיה (הגרעון הנותר הסתכם ב-1,000 ש"ח בלבד והגרעון המצטבר לסוף אותה שנה ב-209,000 ש"ח). שנה לאחר מכן היה ליד גרעון שוטף של 127,000 ש"ח ובשנת 1989 של 140,000 ש"ח; בשנה זו הסתכמו הוצאות היד ב-4.3 מיליון ש"ח, ש-1.1 מיליון מהם מומנו מהקצבת המשרד; הגרעון המצטבר הסתכם ב-476,000 ש"ח.

היד הסבירה, שהגרעונות שלא כוסו על ידי הקצבות המשרד נגרמו גם בגלל פעולות אחרות, כגון פעולות הדרכה והוצאה לאור של ספרים. לדעת מבקר המדינה, על היד לפעול לאיזון הוצאותיה ולמצוא מקורות לכיסוי הגרעון המצטבר.

ביצוע מחקרים

במכון לחקר א"י בוצעו בשנים 1984 - 1988 שמונה מחקרים עיקריים ואלה נושאים: רכישת קרקעות בארץ ישראל, העלייה השנייה, העלייה הגדולה בשנים 1948 - 1956, תולדות היישוב, הקהילה היהודית בירושלים בתקופה העות'מאנית, תולדות המחקר החקלאי בארץ, ספרות נוסעים לארץ ומקובלי ירושלים במאות ה"ז - ה"ז. במכון בן-צבי בוצעו שבעה מחקרים: המקורות לתולדות קהילות ישראל בארצות האיסלאם - אורינס יודאיקוס, השירה והפיט של יהודי צפון אפריקה וקיטלוג כתבי היד שלהם, כתר ארם צובה, ביבליוגרפיה עדכנית לתולדות יהודי צפון אפריקה, חקר יהדות אתיופיה, יהדות גרוזיה ויהדות קרים. המכונים גם סייעו לחוקרים שמחוץ ליד בביצוע מחקרים ובהוצאה לאור של הספרים בנושאי המחקרים האלה.

ביד אין נהלים כתובים בענייני מחקר. כך למשל, לא נקבע מי רשאי להגיש תכניות מחקר ובאיזו דרך יוגשו; לא נקבעו סדרים לאישור מחקרים, לפיקוח מדעי עליהם ולמעקב אחר ביצועם. במכון לחקר א"י פועלת מועצה מדעית המטפלת בענייני המחקר שלו (להלן - המועצה המדעית). המועצה הוקמה על פי הוראות תקנון יד יצחק בן-צבי התשל"א-1971, לשם ביצוע המטרות של היד, שנקבעו בחוק יד יצחק בן-צבי, התשכ"ט-1969, ובהן קידום המחקר של תולדות היישוב ושל ירושלים. בתקנון לא נקבעו סמכויות ותחומי אחריותה של המועצה ואלה לא הוגדרו גם על ידי המוסדות המנהלים של היד. במכון בן-צבי פועלת ועדה אקדמית, שהוטל עליה, בהסכם של היד עם האוניברסיטה העברית משנת 1970, לקבוע את תכנית עבודה שלו ולפקח על ביצועה, וכן לאשר את פרסומי המכון (להלן - הוועדה האקדמית).

בפועל, הצעות המחקר בשני המכונים הוגשו בידי חוקרים, חברי הסגל האקדמי באוניברסיטאות או אף מחוצה להן. הצעות המחקר של מכון בן-צבי הובאו לאישור הוועדה האקדמית. בבדיקת הטיפול במחקרי המכון לחקר א"י נמצא, ששניים (רכישת קרקעות ותולדות המחקר החקלאי) לא אושרו במועצה המדעית שלו (ראה להלן).

כן הועלה, כי מחקרים רבים נעשו בלי שהובאה תכנית ביצוע מפורטת לאישור המועצה המדעית או הוועדה האקדמית. בהעדר נהלים ותכניות מאושרות לא נדרשו גופים אלה לעקוב אחר ביצוע מחקרים שהם אישרו, בהם מחקרים שנמשכו שנים רבות ולא הגיעו אל סיומם.

הביקורת עמדה על הצורך בנהלים שיחייבו אישור מראש של המחקרים בידי הגופים האמורים; עליהם, או על גופים שהם הסמיכו, לאשר לכל מחקר תכנית מפורטת במסגרת תקציבו השנתי, תכנית שתקבע, בין היתר, את שלבי המחקר ולוח זמנים משוער לביצועו; כל חריגה מהתכנית תובא מראש לאישורם והם יעקבו אחר ביצוע התכנית.

היד הסבירה, כי חלק מן המחקרים המובאים לפני ועדה אקדמית "הם עבודה בסיסית, שתכליתה הקמת תשתית של מסד נתונים; חלקם האחר הינו בקשת מענה לשאלה מדעית שחוקר מיומן כבר עוסק בשכמותה במשך שנות פעילותו. לא כל פעילות מחקרית יכולה להגיע לסיכום, לתוצר, ולא כל פרי מחקר שהגיע לפרסום יהיה זהה לזולתו. לא אחת, מאמר בן 10 עמודים יהווה פריצת דרך משמעותית פי כמה ממאות עמודי טקסט. השלמתו של מחקר נקבעת על ידי החוקר ונציגי הוועדה האקדמית. קצב העבודה על מחקר עשוי להתמשך הרבה מעבר לזמן הצפוי, כתוצאה מקושי הממצא ובעיות העיבוד שלו. במקרים אלו נשקלת האפשרות להמשיך, למרות הקשיים, או להפסיק, אם הפירות הצפויים אינם מבטיחים תגמול שווה להשקעה".

היד הוסיפה, כי בעקבות הביקורת היא הכינה טפסים למעקב אחר התקדמות המחקרים והורתה להקפיד יותר על "תכנון מול ביצוע" של כל פרויקט במסגרת תקציבו המאושר.

הביקורת העלתה ממצאים ברוב המחקרים שבוצעו ביד:

מחקרים של המכון לחקר א"י

רכישת קרקעות בארץ ישראל: 1. באוגוסט 1986 חתמה היד על הסכם עם מינהל מקרקעי ישראל (להלן - ממ"), ולפיו היא תבצע מחקר על רכישת אדמות ארץ ישראל, שמטרתו "להגיע לכרטסת ממוחשבת" בדבר תולדות הרכישות של קרקעות בארץ בתקופה 1858 - 1948, וכן להוציא לאור סדרת ספרים בנושא זה. ממ"י התחייב להשתתף בסכום כולל השווה ל-300,000 דולר; רוב הסכום שולם ליד עד תחילת 1990.

במאוס 1989 הצטרף גם האפטרופוס הכללי במשרד המשפטים לפרויקט, שגם הוא היה מעוניין בו. בהסכם שנחתם עמו הוא התחייב להשתתף בסך של 85,000 ש"ח בשנה, ולא יותר משלוש שנים, וכן להעמיד לרשות היד סכום נוסף בשקלים השווה ל-50,000 דולר לרכישת מערכת ממוחשבת. בהתאם להסכם הוקמה ועדת היגוי משותפת ליד ולאפטרופוס, לצורך קבלת החלטות מינהליות בקשר למחקר. עד סוף אוגוסט 1990 נתקבלו מהאפטרופוס, על פי נתוני היד, סך של כ-145,000 ש"ח על חשבון המחקר וסך של 70,000 ש"ח על חשבון רכישת מחשב.

2. המועצה המדעית דנה במחקר לפני החתימה על ההסכם עם ממ"י, אך לא התכנסה לאחר מכן כדי לאשר את ביצועו. היא גם לא התוודעה לתכנית לביצועו, לא קבעה לוח זמנים משוער לפרסום הספרים ולהכנת הכרטסת ולא עקבה אחר ביצוע המחקר. המועצה גם לא נתבקשה לדון בהצטרפות האפטרופוס למחקר ובהשלכותיה על היקף המחקר וביצועו.

3. במסגרת המחקר פרסמה היד עד סוף שנת 1990 שישה ספרים, שנושאייהם העיקריים הן גאולת קרקע וההתיישבות בארץ ישראל.

4. עוד בשנת 1986, לפני חתימת ההסכם עם ממ"י, הודיעה לו היד, שבשלב ראשון יהיה צורך לרכוש מחשב לביצוע המחקר. אולם המחשב נרכש רק בסוף שנת 1989, דבר שעוכב את הכנת הכרטסת הממוחשבת. עד אז עסק המכון בהכנת כרטסת ידנית, בלא שנקבע לוח זמנים למחשובה.

היד הודיעה בנובמבר 1990, שהמחשב שרכשה נועד לשרת את כל יחידותיה, ולשם כך נבדקו הצרכים השונים שלהן וזו הסיבה לעיכוב ברכישתו. היא הוסיפה, שלאחר התקנת המחשב נרכשה תוכנה מתאימה ותהליך מחשוב הכרטסת נמצא עתה בעיצומו.

5. משרד מבקר המדינה עמד על כך, שהמחקר על רכישת קרקעות, שהוא אחד המחקרים הגדולים בהיקפו הכספי שבוצעו במכון, ראוי לכך, שהמועצה המדעית, או גוף שהיא תסמין, ידונו בעבודה

שכבר בוצעה כדי לאשר, בתיאום עם המזמינים, תכנית כוללת, שתפרט את שלבי המחקר שנותרו לביצוע ותקבע לוח זמנים, הן לפרסום ספרים והן להמשך תהליך מחשוב הכרטסת. באפריל 1990 הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, כי היא תביא את הנושא לדיון ולהחלטה בפני המועצה, אולם על פי המשתקף מהפרוטוקולים של המועצה עד סוף נובמבר אותה שנה לא נעשה הדבר.

העלייה השנייה : המכון לחקר א"י החל בביצוע מחקר בנושא זה בשנת 1984, במלאת 80 שנה לעלייה השנייה. מטרת המחקר הייתה להוציא בשלב ראשון כרך אחד של ספר, שיציג את התעודות המרכזיות בתולדות העלייה השנייה. בתחילת שנת 1986 דווח למועצה המדעית, שיראו אור עוד שני כרכים: כרך האישים וכרך המאמרים. עד סוף מארס 1989 הוצאו על המחקר כ-16,000 ש"ח, רוב הסכום מומן מכספי הקרן למחקר בסיסי.

באפריל 1988 דווח לקרן האמורה, שהעבודה על כרך התעודות מתקרבת לסיומה. הביקורת העלתה, שהעבודה לא התקדמה כמתוכנן, והכרך האמור לא הובא לדפוס. המכון לא עשה די לזירוז העבודה; מינואר 1987 ועד מאי 1990 הוא גם לא דיווח למועצה המדעית על התקדמות המחקר ועל הסיבות לעיכובו והיא לא עקבה אחריו. היד ציינה בתשובתה למשרד מבקר המדינה, שהעיכוב נגרם משום שהמחקר נעשה בידי חוקרים מפורסמים, שיש להם מחויבויות אחרות ורובם אינם מקבלים תמורה כספית על עבודת המחקר.

רק במאי 1990 קיימה המועצה דיון מקיף על המחקר, ובו נאמר, שהכרך הראשון "מוכן לסידור" ושני הכרכים האחרים עדיין נכתבים. באותו דיון הודיע ראש המכון, שהוא מקווה כי בתוך שנתיים יראו כולם אור, אך לא נקב במועד ההוצאה של כל כרך. בתחילת נובמבר 1990 הסבירה היד למשרד מבקר המדינה, שהחוקרים גילו לפני כשנה תעודות חדשות, ועתה אחרי השלמת העבודה על כל התעודות כבר נמסר כרך התעודות לדפוס.

העלייה הגדולה לא"י בשנים 1948 - 1956 : בדצמבר 1985 החליטה המועצה המדעית ליזום מחקר על העלייה הגדולה לא"י בשנים 1948 - 1956. בשנת 1986 החלה היד לעניין גורמים שונים, בהם הסוכנות היהודית לא"י והמשרד לקליטת העלייה, במימון הוצאות המחקר. לשר הקליטה דאז היא כתבה, שכדי לבצע את המחקר דרושים לה בהקדם 100,000 דולר. היא ציינה, שצריך לזרז את ביצוע המחקר, שכן אנשים הקשורים לנושא מזדקנים, ואף נפטרים, וחומר ארכיוני אובד ונעלם. בעקבות פנייתיה הצליחה היד לגייס סך של 75,000 דולר מהסוכנות, שהתחייבה לשלם במהלך חמש שנים החל בשנת 1986.

הביקורת העלתה, שהמכון החל באיסוף חומר, הכין תכנונים וראיונות, אך לא עלה בידו לקדם את המחקר קידום ממשי על אף מקורות המימון שעמדו לרשותו. כך למשל, מנתוני היד עולה, שבשנת 1987 אישר הוועד המנהל תקציב בסך של 40,000 ש"ח לביצוע המחקר, אך עקב פעילות מצומצמת ניצל המכון 15% בלבד. בשנה שלאחריה צמצמה היד את תקציב המחקר לסך של 28,000 ש"ח, אך נוצלו רק 70% מהסכום.

המועצה המדעית, שיזמה את ביצוע המחקר, לא עקבה אחר התקדמותו וממילא גם לא הסיקה מסקנות מהעיכובים בביצועו. היד הסבירה, שהעיכובים נובעים מעצם אופיו של מחקר מדעי, ולכן מתקשה המועצה להסיק מסקנות. משרד מבקר המדינה העיר ליד, שאת העיכובים הצפויים הנובעים מאופיו של המחקר צריך היה להביא בחשבון בעת תכנון העבודה; ואם אירעו עיכובים לא צפויים מראש, מן הצורך היה לדווח עליהם למועצה, דבר שלא נעשה. בנובמבר 1990 הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, כי הנושא יובא לפני המועצה בדצמבר אותה שנה.

מפעל ספר היישוב : חקר תולדות היישוב החל שנים רבות לפני קום המדינה; שני כרכים ראשונים של "ספר היישוב" פורסמו, האחד בשנת התרצ"ט (1939) והשני בהתש"ד (1944). כיוון שהכרך הראשון אזל מן השוק, הוציא המכון לחקר א"י בשנת התשל"ח (1978) מהדורה מצולמת ממנו. לאחר הוצאת מהדורה זו המשיך המכון בעבודת המחקר כדי להוציא "ספר ישוב ג'". בסוף 1983 דווח למועצת היד, שהמחקר נמצא בשלב הסופי "לקראת מסירתו לדפוס".

הביקורת העלתה, שהספר לא זו בלבד שלא פורסם אלא שעבודת המחקר היתה איטית מאוד והמועצה המדעית לא נקטה צעדים לזירוז המחקר ולסיומו. רק במאי 1990, יותר מעשר שנים לאחר תחילת העבודה על הכרך השלישי, דנה המועצה בהמשך העבודה והחליטה להקים ועדת מערכת, שתקדם את הפרסום. בנובמבר אותה שנה הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, כי כתב היד כבר נמסר לדפוס.

הקהילה היהודית בירושלים בתקופה העות'מאנית: בישיבתה מינואר 1985 אישרה המועצה המדעית לבצע מחקר בנושא האמור, שמטרתו לאתר ולהעתיק את כל התעודות הנוגעות ליהודי ירושלים בשנים 1517 - 1918. בעקבות ההחלטה הוחל בביצוע המחקר בסיועם של גורמים שונים, ובהם האקדמיה הלאומית למדעים ונדבנים מהארץ ומחו"ל. עד סוף מארס 1989 נתקבלו 120,000 ש"ח, וכמעט כל הסכום הוצא על ביצוע המחקר.

בסוף 1985 דווח למועצה המדעית, כי לאיתור התעודות ואיסופן יידרשו חמש שנים. במאי 1989 דווח לה, שפעולת האיתור נסתיימה וכי מקווים לסיים כרך אחד במהלך שנה עד שנה וחצי. בעקבות הביקורת דווח לה במארס 1990, שמתוכננת סדרה של ארבעה כרכים והראשון בהם, המכיל כ-400 תעודות, "עומד לפני סיומו", אולם לא נמסר לה המועד הצפוי לפרסום הכרכים.

בנובמבר אותה שנה הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, כי בסוף 1991 או במהלך 1992 יפורסם הכרך הראשון המבוסס על עבודת המחקר.

תולדות המחקר החקלאי: בנובמבר 1985 חתמה היד על הסכם עם מינהל המחקר החקלאי שבמשרד החקלאות (להלן - המינהל), ולפיו היא קיבלה עליה לעשות מחקר על תולדות המחקר החקלאי בא"י בתקופה 1870 - 1948. חודש לאחר מכן דווח למועצה המדעית, שהמכון מתכנן את ביצוע המחקר בשיתוף המינהל ושדוח מפורט "יימסר במועצה המדעית הבאה". דוח כזה לא נמסר, המחקר לא הובא שנית לדיון במועצה וממילא היא לא אישרה אותו ולא עקבה אחר ביצועו. רק במארס 1990, בעקבות הערות הביקורת, הובא המחקר לדיון במועצה.

משך העבודה על המחקר נקבע לשנתיים מיום חתימת ההסכם ועם סיומו יועבר החיבור על המחקר למינהל. המינהל מצדו התחייב להשתתף בסכום בשקלים השווה ל-15,000 דולר, שישולמו בתוך שנה וחצי ממועד החתימה על ההסכם. בנובמבר 1986 סוכם, בפגישה בין נציגי המכון לבין נציגי המינהל, כי המחקר יהיה על התקופה מראשית ההתיישבות היהודית הציונית עד להקמתה של תחנת הניסיונות בשנת 1921, ועד בכלל. אולם בפועל המחקר היה על תקופה קצרה מזו, שהסתיימה בשנת 1918. ראש המינהל התריע על כך במכתבו למכון ממארס 1988.

ביולי 1988 מסר המכון לראש המינהל את החיבור. הוא העביר אותו גם למומחים ממוסדות להשכלה גבוהה, ואלה קבעו שהוא טעון שיפור והמליצו להכניס בו שינויים. מהתיעוד שביד עולה, שאת השינויים היה צריך להכניס עד אפריל 1990, אבל עד נובמבר הם לא הושלמו; גם נקבע, שיש צורך בקריאה נוספת של מומחה ורק לאחר מכן יימסר החיבור לפרסום.

היד הסבירה בתשובתה למשרד מבקר המדינה, שהיא והמינהל יחד הגיעו לידי מסקנה, כי ראוי שהמחקר יפורסם בפרסום פנימי ולא בפרסום חיצוני הכרוך בהוצאות נוספות רבות. ממכתבו של המינהל למשרד מבקר המדינה מינואר 1990 עולה, שהוחלט שלא לפרסם פרסום חיצוני בשל רמה לא מספקת של עבודת המחקר. המינהל הוסיף, "שהיד לא עמדה בתנאי החוזה, הן מבחינת לוח הזמנים והן מבחינת היקף התקופה שהספר היה אמור להקיף, וכתוצאה מכך נגרם לו נזק".

תרגום ספרות נוסעים: בתחילת שנת 1980 החל המכון בתרגום ספרות נוסעים למזרח התיכון. עד שנת 1987 פירסם המכון ספרים של ארבעה נוסעים, בהם ספרות של נוסע אחד שפורסמה בשבעה כרכים.

בשנת 1980 החל המכון בתרגום ספר נוסף רחב היקף של אחד הנוסעים במאה ה-י"ט ושמו "זאצן". עבודת התרגום נעשתה לסירוגין, לא התקדמה במידה מספקת ובלא שהמועצה המדעית תקבע את היקף החומר שיתורגם. את ההחלטה בדבר החומר שיתורגם היא קיבלה רק במאי 1989, 9 1/2

שנים אחרי תחילת העבודה, אך בהחלטה לא נקבע לוח זמנים לסיומה. בספטמבר 1990 הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, כי העבודה מתעכבת משום שעובד שהחל בה נפטר ועובד שהחליף אותו הפסיק את עבודתו במכון. לדעת מבקר המדינה, מן הראוי להביא את העניין בפני המועצה המדעית לצורך הסקת מסקנות וקביעת העדיפות שיש לתת להמשך ביצוע המחקר, שהוחל בו לפני כעשר שנים.

מחקרים של מכון בן-צבי

המקורות לתולדות קהילות ישראל בארצות האיסלאם: 1. בינואר 1983 דנה הוועדה האקדמית בתזכיר בדבר תכנית לביצוע מחקר מקיף על קהילות ישראל בארצות המזרח - "אוריינס יודאיקוס", שמטרתו כינוס המקורות ההסטוריים לתולדות היהודים בארצות האיסלאם ופרסומם. יו"ר הוועדה ציין, שהמחקר אמור להיות "חוט השדרה" לפעילות המכון. הוועדה אישרה את המחקר, אך קבעה שיש להכין הצעה מפורטת יותר. הפרוטוקול של הדיון הובא לאישורה של הוועדה בסוף אותו חודש, אך זו מיאנה לאשרו; יו"ר הוועדה קבע, שיש לכתוב את הפרוטוקול מחדש ולהוסיף דברי הסבר על המחקר. יו"ר מועצת היד, שכיהן כחבר הוועדה, ציין, שהמחקר חייב להיות מאושר בוועד המנהל של המכון לפני ביצועו.

הביקורת העלתה, שהפרוטוקול לא נכתב מחדש והמחקר לא אושר בידי הוועד המנהל של המכון. על אף זאת התחיל המכון לבצעו באוקטובר 1984. דיווח מפורט על ביצוע המחקר נמסר לוועדה האקדמית בדעיבר בינואר

2. עד סוף מארס 1989 היו ההוצאות על המחקר בסך של כ-285,000 ש"ח (במחירי ספטמבר 1990); כחצי מהסכום (52%) מומן מהקצבת האקדמיה למדעים, 28% מקרן הזיכרון לתרבות יהודית שמרכזה בניו יורק (להלן - קרן הזיכרון) ו-20% ממרכז מורשת.

3. בסוף שנת 1984 פנה המכון אל 13 מומחים, והם הסכימו לשמש ועדה מדעית שתלווה את המחקר. בפברואר 1987 דווח למועצת היד, כי שני ספרים - על קהילת יהודי סיציליה ועל קהילת יהודי ראדע בתימן - יופצו בין המומחים האמורים כדי לקבל את חוות דעתם. אשר למחקר על קהילת סיציליה, עוד בינואר 1985 דווח לוועדה, שמגמת המכון להשלים במהלך השנה הקרובה "חוברת" על יהדות זו. למעשה לא הושלמה החוברת, והמכון החליט להרחיב את המחקר ולהוציא ספר שלם על קהילת סיציליה.

במארס 1988 דווח למועצת היד, שעד אפריל אותה שנה תושלם העבודה על שלושה ספרים: השניים האמורים וספר על קהילת היהודית הפורטוגלית בתוניס במאות ה"ח - ה"ט. הביקורת העלתה, שבשנת 1988 פנה המכון אל המומחים וביקשם להעיר את הערותיהם על שלושת הספרים האמורים, אולם רק ארבעה מהם השיבו לפנייה, וגם תשובות אלה, מלבד אחת, לא היו ענייניות: שני מומחים ציינו, כי מחוסר זמן אין הם יכולים לתת את דעתם על החומר שנשלח אליהם; מומחה אחר ציין, כי החומר רחוק מתחום עיסוקו, אך הוסיף שעל יסוד התרשמות שטחית העבודה, לדעתו, ברמה מדעית גבוהה. רק תשובה אחת הייתה מפורטת ועניינית, אך נסבה על ספר אחד בלבד (על קהילת סיציליה). כמו כן מתברר, שבניגוד לדיווחים האמורים עד אוקטובר 1990 פורסם רק ספר אחד מהשלושה (על קהילת היהודית הפורטוגלית בתוניס). בדצמבר אותה שנה מסר המכון למשרד מבקר המדינה, שהושלמה הכנתם של שני הספרים האחרים והם נמסרו לדפוס.

השירה והפיוט של יהודי צפון אפריקה: 1. באמצע שנת 1978 אישרה הוועדה האקדמית הקמת מפעל "שמטרתו לערוך רישום מלא וממצה של היצירה השירית המופיעה בכתבי יד של ארצות המזרח לדורותיהם, מתוך מגמה להוציא לאור קבצים מונוגרפיים" (להלן - המפעל). באותו מועד היא אישרה גם את קיטלוגם של כ-400 כתבי היד של יהודי צפון אפריקה הנמצאים באוסף של היד, מקצתם שירים ופיוטים. לאחר כשנה וחצי הוחלט, בגלל קיצוצים בתקציב, להקפיא את עבודת הקיטלוג וכעבור חודשים מספר הופסקה גם העבודה במפעל.

2. בישיבתה מסוף 1983 דנה הוועדה האקדמית בהצעה לחדש את העבודה במפעל; הוועדה ציינה את חשיבות המפעל ודרשה לחדש את פעילותה של ועדה מנחה, שחבריה יהיו שני מומחים למחקר השירה העברית. כעבור שבוע הודיע ראש המכון דאז לחוקר הראשי של המחקר, שהשניים הסכימו ללוות את המפעל בתנאי שהחוקר הראשי יגיש תכנית רב שנתית למחקר. בתחילת שנת 1984 דווח לוועדה האקדמית על הסכמת שני המומחים והעבודה חודשה. אולם הועלה, כי לא הוכנה תכנית רב-שנתית והוועדה המנחה לא ליוותה את המפעל, כנדרש בהחלטת הוועדה האקדמית.

3. המפעל, שהיה אמור לחקור את היצירה השירית של יהודי המזרח לדורותיהם, עסק לאחר חידוש העבודה בעיקר בחקר השירה והפיוט של יהודי צפון אפריקה, על פי כתבי היד הנמצאים באוסף האמור של היד. עבודת המחקר לא התקדמה במידה מספקת; המכון דיווח על כך לוועדה האקדמית בישיבתה בדצמבר 1987, אך מפרוטוקול הישיבה אינו עולה, שהתקיים דיון במחקר, ולא נאמר בו דבר על הדיווח האמור; מכל מקום, הוועדה לא נקטה צעדים כדי לזרז את העבודה במחקר. לאחר חידוש העבודה לא חתמה היד על הסכם עם החוקר הראשי, שיחייב אותו לבצע את המחקר בתוך פרק זמן מוגדר ולדווח על התקדמותו.

4. מנתוני היד עולה, שבשנים 1986 - 1988 התקבלו ממרכז מורשת 9,500 ש"ח לביצוע המחקר על השירה והפיוט, אך ההוצאות על הביצוע בפועל היו בשיעור נמוך בהרבה והגיעו עד ל-25% בקירוב.

היד הסבירה, שיתרת הכספים שלא נוצלו הועברה לביצוע קיטלוגם של כתבי היד של יהודי צפון אפריקה, עבודה שחודשה גם היא בשנת 1984. בשנת 1989 הקציבה היד עוד 2,500 ש"ח לביצוע המחקר ונוצלו ממנו 80%.

5. בהעדר תנאים חיוניים - תכנית עבודה, ועדה שתלווה את המחקר, מעקב מצד הוועדה האקדמית, וחווה שיחייב את החוקר הראשי לעסוק במחקר, לדאוג לביצועו בתוך זמן מוגדר ולדווח על התקדמותו - התנהלה עבודת המחקר בעצלתיים עד שהופסקה כליל, בלא שהושגה המטרה שקבעה הוועדה, ואף שעמד לרשות המחקר תקציב לא מנוצל. באפריל 1989 דווח לוועדה על הפסקת העבודה וכן "שהממצאים המחקריים יפורסמו בעתיד בקטלוג של כתבי יד הצפון אפריקאיים". מהפרוטוקולים של הוועדה אינו עולה, שהיא ביקשה לדעת את הסיבות להפסקת המחקר, כדי שתסיק את המסקנות מכך.

6. במאוס 1988 דווח למועצת היד, שהושלם קיטלוגם של כתבי היד של יהודי צפון אפריקה "וכתב היד מוכן לדפוס". אולם מתברר, שקיטלוגם של השירים והפיוטים של יהודי צפון אפריקה לא נסתיים עד נובמבר 1990 ולכן לא הוחל בהדפסת הקטלוג.

חקר יהדות גרוזיה: 1. המכון עסק שנים רבות במחקר ובאיסוף חומר על תולדות יהודי גרוזיה ותרבותם. עבודה זו נעשתה ב"מפעל לחקר יהדות גרוזיה", הנתמך על ידי מרכז מורשת וקרן הזיכרון. במפעל הועסק עובד אחד של המכון ב-3/4 משרה. עד 1984 פירסם המכון ארבעה מאמרים של החוקר על יהדות גרוזיה ומאז הוא לא פירסם דבר בנושא זה.

2. ב-1980 הקציבה קרן הזיכרון למפעל סכום של 6,000 דולר, שנועד גם להוצאה לאור של ביבליוגרפיה בנושא האמור עד סוף 1981. אולם הביבליוגרפיה לא יצאה לאור במועד שנקבע ולכן העבירה הקרן ליד 3,000 דולר בלבד. ראש המכון דאז הודיע לקרן בנובמבר 1984, שהביבליוגרפיה נמצאת בתהליך הדפסה ותצא לאור לאחר שנת 1985. גם במועד השני היא לא פורסמה והמכון נימק זאת - במכתבו לקרן מאוגוסט 1986 - במורכבות החומר הכתוב בשפות שונות, והודיע לה, שיש לצפות לפרסום בשנת 1987. למטרה זו קיבל המכון בשנים 1987 - 1989 גם הקצבה ממרכז מורשת בסך של 6,700 ש"ח. באוקטובר 1988 הודיע המכון לקרן, שהביבליוגרפיה תפורסם רק בשנת 1990.

הביקורת העלתה, שהעיכובים נבעו מהעדר מעקב נאות אחר עבודתו של המפעל; עבודות הגהה של הביבליוגרפיה נמסרו במאי 1985 לעובד מבחוץ וסוכם שהן יבוצעו בתוך חודש, אולם הן לא בוצעו במועד והושלמו רק כעבור יותר משנתיים וחצי.

יוצא, שעשר שנים השקיע המכון כספים כדי להוציא לאור את הביבליוגרפיה אך הדבר לא עלה בידו. עד מועד הביקורת, בינואר 1990, לא הסיק מסקנות בדבר גורלו של המפעל. כן נמצא, שהמכון לא דיווח על עניין זה לוועדה האקדמית, זו לא קבעה תכנית עבודה למפעל וגם לא דנה על ביצוע העבודה. מכאן, שהוועדה לא ביצעה את תפקידה בעניין פיקוח על עבודת המפעל. הממצאים שהועלו מצביעים על הזנחה, שעלולה לפגוע בשמו הטוב של המכון, וגרמה להוצאות שלא הביאו לו תועלת.

3. בעקבות הביקורת נערך בירור בדבר המשך המפעל, וביוני 1990 הודיע ראש המכון לעובד שהועסק במפעל, כי חוזה העבודה עמו לא יחודש לאחר סיומו בסוף אוגוסט אותה שנה.

תולדות יהדות קרים: בשנת 1981 הטיל המכון על חוקר המועסק בו לבצע מחקר על תולדות יהדות קרים. ביוני אותה שנה אישרה הוועדה האקדמית את ביצוע המחקר, אך לא אישרה תכנית למחקר ולא עקבה אחר התקדמותו. עד שנת 1983 פרסם החוקר שני מאמרים על יהודי קרים ב"פעמים" ומאז לא פרסם דבר בנושא האמור.

היד נהגה לחתום עם החוקר מדי שנה בשנה הסכם עבודה שבו נקבע שכרו. על פי ההסכם האחרון, לשנה שהסתיימה בסוף ספטמבר 1988, הסתכם שכרו ב-8,300 ש"ח בשנה. כמעט בכל הסכם התחייב החוקר להמציא בסוף תקופת ההסכם את כתב היד של המחקר. בהסכם האחרון הוא התחייב להמציא עד ספטמבר 1988. הביקורת העלתה, שמאז הפרסום משנת 1983 ועד מועד סיום הביקורת בינואר 1990 - דהיינו יותר משש שנים - לא המציא החוקר את כתב היד והיד לא נקטה צעדים כדי לחייבו לעמוד בהתחייבויותיו, אף שהיא רשאית, על פי ההסכם, לחייבו להחזיר את הסכומים ששולמו לו אם הפר את ההסכם.

באפריל 1990 הודיעה היד למשרד מבקר המדינה, שהחוקר המציא את כתב היד למכון; אולם מתברר, שהחומר שהמציא אינו אלא כרטיסיות, תיקים וחומר גולמי אחר. יוצא אפוא, שעיקר ההשקעות במחקר לאחר שנת 1983 לא הניבו פרסומים מחקרניים.

עם מטרתיה של יד יצחק בן-צבי, כפי שנקבעו בחוק, נמנים טיפוח וקידום מחקרים על תולדות היישוב, על ירושלים ועל קהילות ישראל בארצות המזרח. פעולות היד מגוונות הן וזכות להערכה רבה בציבור. ביד שני מכוני מחקר: המכון לחקר א"י ויישובה ומכון בן-צבי. מכון בן-צבי קיבל בשנת התשמ"ה את פרס ישראל על תרומתו הרבגונית לחקר מורשת יהודי המזרח; גם כתב העת שלו "פעמים" קיבל בשנים 1982 ו-1984 שני פרסים.

הביקורת התמקדה באחד מתחומי הפעולה החשובים של היד - המחקרים שבוצעו בשנים האחרונות בשני המכונים. הביקורת בעניין מחקרים רבים העלתה ליקויים, שנבעו בעיקר מפיקוח לא נאות מצד מוסדות היד על ביצוע המחקרים.

מחקרים מקיפים בוצעו, או שהוחל בביצועם, בלא שהוכנה תכנית מפורטת שתקבע מראש את שלבי המחקר ולוח זמנים לביצועו. מחקרים רבים נמשכו שנים רבות, בהם אחדים שהופסקו לפני השלמתם, בלא שהמוסדות האמורים הפעילו מעקב אחר התקדמותם. אחד המחקרים שהוזמן על ידי גורם חוץ לא הובא לדיון במועצה המדעית של המכון לחקר א"י, ולכן היא לא אישרה אותו ולא עקבה אחריו. מזמין המחקר התריע על רמה לא נאותה של עבודת המחקר, דבר שגרם לו נזק. באחד המחקרים של מכון בן-צבי נמצא, כי הייתה הזנחה, שגרמה להוצאות שלא הביאו לו תועלת.

משרד מבקר המדינה העיר ליד, כי עליה לקבוע נהלים לסדרי פיקוח ומעקב נאותים בענייני מחקר, שיחייבו את מכוני המחקר שלה להכין לכל מחקר תכנית מפורטת במסגרת תקציביהם השנתיים, לקבוע לוח זמנים משוער ולדאוג לביצועם התקין.

היד הודיעה למשרד, כי תהדק את הפיקוח על התקדמות המחקרים ותקפיד יותר על תכנונם ועל ביצועם במסגרת התקציבים שאושרו להם.